

TUULTE JA TORMIDE RAAMAT

Benita Laumane. Vēju un vētru grāmata. Dabas parādību nosaukumi latviešu valodā II. LiePA: Liepājas Universitāte, 2015. 431 lk.

Lāti keeleteadlane Benita Laumane on aastakümneid uurinud mere ja ilmatikuga seotud lāti sõnavara ulatuslikus areaalses ja tüpoloogilises kontekstis ning avaldanud arvuvalt selleteemalisi kirjutisi. Teemat mitmekülselt hõlmavaks oluliseks tähiseks oli mõni aeg tagasi ilmunud sademenimetusi käsitlev monograafia.¹ Käesolev jätku-uurimus

¹ Vt lähemalt: L. V a b a, Lāti rahvapärane meteoroloogiasõnavara. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 6, lk 498–501; L. V a b a, Kādi vārdi latviešu meteoroloģijas leksikā ir cēlušies no Baltijas jūras somu valodām un otrādi. Ejot Benitas Laumanes pēdās. – Latvijas Zinātņu

„Tuulte ja tormide raamat. Loodusnäh-tuste nimetused lāti keeles II” on pūhendatud tuulte ja tormide ning nende pūhjustatud veepinna liikumisega seotud nimetustele. Ainestiku kogumist ja analūūsi on Laumane alustanud aastakūmneid tagasi, nagu tūendab 1967. aastal ajakirjas Baltistica avaldatud lāti tuulenimetusi kāsitlev kirjutis. Vāārikasse ikka jūudnud keeleteadlase tūōlauaal ootab juba jārge kalapūūgi-aluste ja -vahendite mōisterūhma kāsitleva tūōo materjal.

Tuulte ja tormide raamatu erakordselt rikkaliku materjali on autor kogu-

Akadēmijas Vēstis A daļa 2010, kd 64, nr 3–4, lk 74–79; L. V a b a, Etnolingvistiline mereraamat. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 1, lk 67–71.

nud peamiselt ajavahemikus 1963–1974 Läti rannaalade küladest ning on seda täiendanud paljude publitseeritud ja käsikirjaliste allikate abil, *incl.* sõnaraamatud, murdekirjeldused, rahvaluulekogud, ilukirjanduslikud tekstid, sh nt Juhan Smuuli „Monoloogide” lätindus Jānis Žigursi sulest (1978). Vaatluse all on ligikaudu 900 lekseemi, sh foneetilised ja morfoloogilised variandid, võrdlused ja fraseologismid. Areaalne aspekt on Laumane töödes alati olulisel kohal. Tüpoloogilisi paralleele esitades on ta selles töös ootuspäraselt pööranud erilist tähelepanu leedu ainestikule, kuid otsitud on tüpoloogilisi paralleele teistestki keeltest, sh eriti vene ja kašuubi, aga ka liivi ja eesti keelest. Läänemeresoome võrdlusmaterjali on Laumane töös siiski üpris tagasihoidlikult, mis on mõistetav, sest kas või eesti rahvapäraseid tuulenimetusi, fraseoloogiat vms leidub laialipillatult paljudes allikates (murdesõnaraamatud ja -tekstid, rahvaluuleallikad), mille kätteleidmine on raske juba omamaiselgi uurijal. Nii pärinebki Laumane töös leiduv eesti ainestik valdavalt uurijale käepärasest Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust ja liivi näited vastavalt Lauri Kettuneni liivi-saksa sõnaraamatust.

Autor on pööranud suurt tähelepanu mõisterühmaga seotud läti rahvausundile, nagu Vējasmāte (Tuuleema), tuulepäevad, kui ei tehtud tööd, tuule esilekutsumise ja minemaajamise maagia, tuule (tormi) meelitamine toiduga jms. Tuuleteemaga on lahutamatu seotud rahvalik ilmaennustus: nii nõrgad kui ka tugevad tuuled – tormidest rääkimata – on mõjutanud ja mõjutavad inimtegevust ning elukeskkonda. Ehkki väga ohtlikke puhangulisi tuuli võib ette tulla peaaegu igal pool, on meteoroloogiajaamade andmeil tuule keskmise kiiruse rekordväärtused mõõdetud ikkagi rannikualadel. Seetõttu on ootuspärane, et suurem osa rahvapäraseid lokaalseid tuulenimetusi on registreeritud nii Lätis

kui ka Eestis rannikuküladest. Nii on üks 1902. aastal sündinud Läti rannaküla mees autorile seletanud, et merehemed eristavad kolmekümmend kaht tuult, ja need on üksnes peamised tuuled (lk 176).

Palju tähelepanu on raamatus pühendatud tuule- ja torminimetuste motivatsiooni väljaselgitamisele. Paljud nimetamispehmoõtted on kahtlemata universaalsed, nt tuulte nimetamine ilmakaarte järgi. Läti leksikograafia kajastab seda nimetamispehmoõtet alates XVII sajandist. Seda tüüpi tuulenimetused osutavad tavaliselt mõistete binaarsele opositsioonile, nagu *rita vējš* – *vakara vējš* 'hommikutuul – õhtutuul', ent siiski mitte alati: nt läti keelealal laialt levinud *lejas vējš* 'meretuul, s.o merelt puhuv tuul; ka lääne-, edelatuul' (< *leja* 'alaosa; org, nõgu' + *vējš* 'tuul') vastandit *augšvējš* 'maatuul; kagutuul' (< *augša* 'ülaosa, välispool' + *vējš* 'tuul') on registreeritud hõredalt (lk 197–199). Rahvameteoroloogia nimetab tuuli tuuletusest kuni tormi ja keeristuuleni, ent ei kirjelda tuult nii täpselt kui ilmateenistus, vaid ligikaudselt, peaaesjalikult tuule põhjustatud kõrvalnähtuste järgi, et nt hinnata tuule ohtlikkust inimesele. Tuulenimetuste täiendosised aitavad kirjeldada tuulte omadusi, nt tuulte tegevuse tagajärgi, olgu või üsna lokaalse iseloomuga nimetuses *dzintaru vējš* 'merevaigutuul, s.o edelatuul, mis uhub randa merevaiku' (lk 212) (< *dzintars* 'merevaik' + *vējš* 'tuul').

Panen huviga tähele, et läti ja eesti tuulenimetusi iseloomustavad paljud isosemantilised tuletusmallid. Läti keeles on arvukalt tuule- ja torminimetusi, mis on päritoluldasa seotud kõlasõnadega, nagu *auka* 'väga tugev laastav (tavaliselt lühiajaline) tuul; torm', vrd *aukt* 'ulguma (tormi kohta)' (lk 108–111), *aura* / *aure* jt 'torm; tuule (tormi) ulgumine', vrd *aurēt* 'ulguma, vinguma (tuule, tormi kohta)' (lk 111–112), *čorbaks* 'mõõdukas tuul', vrd *čurbināt* 'tasa, aeg-

laselt ja ebaselgelt rääkima' (lk 82–83), **kauka** 'torm', vrd *kaukt* 'ulguma, undama' (lk 113–114), **ļorga** 'möödukas tuul', vrd *ļorģāt* 'vatrama, patrama' (lk 84), **plūrga** 'möödukalt tugev tuul', vrd *plorģa* 'lobamokk' (lk 85), **sīpa** 'äkiline, tugev tuul; tuuleil', vrd *spīnāt* 'kahisema (vesi, mis keeb)' (lk 96), **žurga**, **žurgulis** 'kerge, tasane tuul', vrd *žurgt* 'sulisema, vulisema' (lk 79). Eesti tule-
tustumall on sarnane: **hōbune** Phl ja **ōbu** Rid 'nōrk (tuul)', ? vrd **(h)ōbisema*; **lāristus** Hlj, **lāristūs** Kuu 'tugev mere-
tuul', vrd *lāristama*; **nirejas tuul** Khk Krj 'tasane tuul', vrd *nirin* 'vulin, sulin'²; **nohk** Khk Krj ja **nōho** Mar 'tuulehōng'
vrd *nohkama* Khk 'tuult tõstma', *nuhki-
ma*³; **nurujas** Jām Pōi, **tuulenuru(jas)** Jām 'vaikne tuul', vrd *nurama* 'nurru-
ma, nurruvalt sumisema'⁴; **tuulenōru** Ris 'nōrk tuul', vrd *nōrama*, *nōrisema*; **ōha** Rid '(tuule)ōhk', vrd *ōhkama*; **ōrin** Kod 'nōrk tuul', vrd *ōrisema* jmt. Kerge, tasase või vaikse tuule nimetused on nii meil kui ka läti keeles sageli seotud hingamist, hōngamist märkivate verbidega: läti keeles nt **dvēšma** ja **dvaša** 'tuulehingus', vrd *dvest* 'hōngama, ōhkama, ōhkuma' (lk 72–73), eesti keeles nt **tuulehingus**, **-hōngus**.

Laumane selgitab, et kõigi Euroopa rahvaste keeltes on tuulenimetusi, mis lähtuvad etnonüümidest resp. toponüümidest (lk 213 jj), nt Kuramaa läänerannikul tuntud loodetuule nimetus **sāmu vējš**, **sāmelis**, **sāmenis** jt, vrd *Sāmu zeme* 'Saaremaa', *sāms* 'saaremaalane'; see läti tuulenimetus on siirdunud ka leedu keelde kujul *sominis vējas*, mida rahvaetümoloogiliselt on seal hakatud

² J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch VI. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft 2000, lk 1710–1711, sub. *niri-sema*.

³ Vt ka J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch VI, lk 1717, sub. *nohi-sema*.

⁴ Vt ka J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch VI, lk 1746–1747, sub. *nurisema*.

tõlgendama Soome tuuleks (lk 219–226). Eesti keeles on toponüümse taustaga tuulenimed samuti väga populaarsed, nagu **Pihkva tuul** Võn Rāp 'kagutuul', **vargantsi tuul** 'Arhangeliski poolt puhuv tuul, s.o põhjakirde tuul', **Venemaa tuul** Kōp 'kirdetuul' jt.⁵ Inimesele ja tema tegevusele ohtlikel loodusnähtustel on tavapäraselt ohtralt nimetusi. Nii läti kui ka eesti keeles tõusevad selles suhtes eriti esile puhanguliste ning keeristuulte ja tormide nimetused. Antroponüümse taustaga tuulenimed, kuhu kuuluvad ka rahvakalendri tähtpäevanimedel põhinevad tuulenimetused, kätkevad endas ilmaennustusega seotud põlvest põlve edasi antud tähelepänekuid ja viiteid loodusnähtuste, sh eriti tormide hävitava jõu kohta, nt **Mikēl-sturme** 'mihkklipäevatorm' (lk 232), vrd ee **mihkklipäeva tuul**.

Eraldi tuleb nimetada ekspressiivsete tuulenimetuste peatükki (lk 235–242). Seda tüüpi tuulenimetused iseloomustavad tuuli labiilsete tunnuste alusel ja rajanevad tähendusülekandel, nt **bada vējš** 'näljatuul, s.o kalapüügiks või tulevasele viljasaagile ebasoodne (kevad)-tuul' (< *bads* 'nälg' + *vējš* 'tuul'), **cūku stūris** 'edelatuul; sigatsev tuul, s.o tuul, mis segab tööd' (< *cūka* 'siga' + *stūris* 'nurk'; vrd ee *nii kange tuul, et ajab sea püsti*), **gubgāzis** 'sügistuul, s.o tuul, mis ajab heinasaod ümber' (< *guba* 'heinasaad' + *gāzt* 'maha, ümber ajama'), **mīzis / mīzenis** jt 'edelatuul, s.o ebasoodus tuul, millega kaasneb udutav vihm' (< *mīzt* 'kusema'), **skauģis** 'kalapüügiks ebasoodus kagutuul' (< *skauģis* 'kade(kops)'), **skujplēsis** 'kevadtorm, mis toob sula ja raputab okaspuudelt okkaid' (< *skuja* 'okas' + *plēst* 'rebima, kiskuma') jmt. Siia kuulub ka tuult iseloomustavaid fraseoloogisme, võrdlusi vms (lk 237–238). Ekspressiivsed tuulenimetu-

⁵ Vt A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm: Vaba Eesti 1958, lk 615–616, sub. *Ilmakaared*.

sed on enamasti üsna paikkondliku ise-loomuga, käibivad üpris kitsas ringis ja vanemates leksikograafilistes allikates neid ei esine; ka teaduslik terminoloogia neid ei rakenda. Laumane arvates ekspressiivsed tuulenimetused ongi suhteliselt noor tuulenimetuste kihistis.

Laumane pöörab selles raamatus suurt tähelepanu mõisterühma etümoloogilisele analüüsile. Meile pakub loomulikult erilist huvi läti keele läänemeresoome päritolu sõnavara. Uurimusest selgub, et läti keeles on nii ohtralt liivi ja eesti keelest laenatud ilmakaarte ning neist lähtunud tuulenimetusi, et neile on pühendatud omaette, paarkümmend lehekülge hõlmav peatükk, kus asjaomast sõnavara on esitletud tähestikjärjestuses (lk 243–265), teiste hulgas nt **ida** jt 'kirre; idatuul', **jadals, jedel(i)s** jt 'lõunatuul' (< lv *jedāl* 'lõuna', ee *edel*), **launaga vējš** jt 'edelatuul, lõunatuul' (< lv *lūnag*, ee *lõunag*), **lēnica** jt 'edelatuul' (< lv *lēntš*, ee *lānts*), **luodes vējš** jt (< lv *lūd*, ee *loode* 'loe'), **māgars** jt 'idatuul' (< lv *mōgār*, ee *maakaar*), **vežgeris** jt 'läänetuul' (< lv *vež'gār*, vrd ka ee *vesi-kaar* 'lääs, läänetuul jt') ja veel paljud teised. Laumane on hakanud kahtlema lt *sēra* 'vihmapilv' (esineb ka sõnaühendeis *sērains vējš* 'tugev, iilinguline tuul koos sademetega', *sērains laiks* 'tormine äikeseilm koos sademetega') ja liitsõna *pērkuonsēra* 'äikesevihm' liivi päritolus (vrd lv *sār* 'vihmavaling, vihmaseg, rahehoog, tihe lumesadu') (lk 96–98). Selle etümoloogia võimalikkust toetavad minu arvates siiski järgmised liivi ja lõunaeesti näited: lv *pit'kis-sārād* 'äikesevihm', ee Lut *sāaris / pää* 'pilvesagar selges taevas, mis toob vihma', ? *saar* Kam San Har Rõu Plv Vas Se 'vihmahoog', *saaris/pää* Vas Se Lut *id.* (? < *sagar id.*, vrd lv *zāgār* 'vihmavaling, tuisk, rajuilm, vihma-, lume-, äikeseilv').⁶

⁶ Vt lähemalt L. V a b a, Sõna sisse minek. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 73.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts] 2015, lk 289.

Liivi-eesti päritolu ilmakaarte ja neile vastavate tuulenimetuste levila kesken- dub Kuramaa rannikuküladesse. Häälikuliste kriteeriumide põhjal on enamasti raske osutada, kas tegemist on liivi või eesti laenuallikaga. Suhteliselt hilisele laenuajale osutab ka tähelepanuväärne foneetiliste ja morfoloogiliste variantide hulk. Läti murdekeelde on asjaomane sõnavara hakanud tõenäoliselt levima lätistunud liivlaste kaudu, mida Läti kirjalikud allikad registreerivad alates XIX sajandist. Laumane on seisukohal, et mõisterühma kuuluv vanim liivi-eesti laen on **launags** 'lõuna', sest levila katab kogu Läti ala, v.a Latgale. Kõige ulatuslikuma levilaga läänemeresoome laen selles töös on **paisums** 'meretõus' rea häälikuvariantidega (*paizums, peizums*) ja mitmetahulise semantikaga: lisaks meretõusule tähistab sõna keeristult, tormi jm. Laumane leiab (lk 336–339), pidades silmas sõna komplitseeritud semantikat ja eraldiseisvaid levilaid (Liivi lahe piirkond, Bauska ümbrus Zemgales ja Läti Liivimaa idaosa), et tegemist on laenamisega kolmest erinevast läänemeresoome allikast: Liivi lahe piirkonnas liivi keelest, Läti Liivimaa idaosas (lõuna)eesti keelest ja Bauska mail kreevineilt (vrd lv *paizēm*, ee *paisuma*). Kreevini laenuallika oletus on intrigeeriv, sest Eberhard Winkleri kreevini materjale käsitlevale uurimusele „Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform” ja „Vadja keele sõnaraamatule” toetudes pole kreevini näidete hulgas registreeritud seda sõnatüve ega vadja sõnavaras selle sõnapere veetase- me tõusu märkivat tähendust.⁷

⁷ Bauska piirkonnast registreeritud kreevini päritolu läti murdesõnad võivad olla *kurika* 'nui, kurikas', *kacības*: *kacībās iet* 'katsikule minema', *kacībās lūgt* 'katsikule kutsuma', *sapans* 'naiste peakate', võib-olla ka *juoms* tähenduses 'jõekäär' ja *ņirmināt* 'rāpakalt sööma' (vt L. V a b a, Sõna sisse minek, lk 269–270).

Laenuteema lõpetuseks on oluline juhtida tähelepanu tõsiasi, et selle mõisterühma kõrvutamisel tuleb ilmekalt esile balti-läänemeresoome kontaktide asümmeetria: ei eesti ega muus läänemeresoome keelis ei ole kõnealusesse mõisterühma kuuluvaid usutavaid balti ega nooremaid läti laene.

Mõisterühma iseloomustavad saksa päritolu rööplaenud läti, liivi ja eesti keeles, mis Laumane järgi kõnelevad sarnastest kultuuriloolistest ja majanduslikest sidemetest: *ilenis* / *ilīngis* jt 'tuulispask', lv *ilīng* 'tuulehoog, keeristuul, -torm', ee (**h**)*iling* 'tugev tuulehoog' < kask *ilinge*, lt *sturme* jt (kirjalikes allikates alates XVII sajandist), lvS *torm*, ee *torm* < kask *storm*, lt *dinungs* 'tormijärgne ummiklainetus', lv *dinūng id.*, ee *tinung* Hää 'järellainetus' < sks *Dünung* (*i pro ü eesti vastes viitab võib-olla läti vahendusele*).

Benita Laumane tõdeb, et selle tööga pole ta kaugeltki saavutanud eesmärki, ja rõhutab kokkuvõtvalt, et mere ja meteoroloogiaga seotud sõnavara uurimist tuleb tingimata jätkata Läänemere ümber kõneldavate keelte kontekstis, et süstemaatiliselt välja selgitada leksikaalsete ja semantiliste rööpsuste päritolu. Naaberkeelte, sh liivi ja eesti keele ainetikku tuleb kaasata ulatuslikumalt. Ilma kõrvutava leksikaalse materjalita on raske esile tuua universaalseid ehk tüpoloogiliselt sõltumatuid rööparenguid, mis on tekkinud loodusnähtuste isikustamise ja assotsiatsioonide põhjal, nt rööbikud, mis on tingitud sarnastest motivatsioonisõnadest, sõnatähenduste ülekandest. Tulevase uurimistöö käigus tuleb esile tuua ka sellised rööbikud, mis on keelde tekkinud kas otse- või kaudkontaktide teel, nt piiblitõlgete kaudu.

LEMBIT VABA